A represión franquista en Galicia

Actas dos traballos presentados ao

Congreso da Memoria

Narón,
4 a 7 de decembro de 2003

A represión franquista en Galicia
Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria
Narón, 4 a 7 de decembro de 2003

COMITÉ CIENTÍFICO
Enrique Barrera Beitia
Eliseo Fernández Fernández
Xosé Manuel Suárez
Manuela Santalla López

1ª edición: maio 2005

Deseño e maquetación: Edicións Embora
Ilustración da portada: Alberto Toval

Depósito Legal:

Escenarios dun drama; as paisaxes da represión na bisbarra de Vigo

X. C. Abad Gallego

Introducción

Dous homes atopábanse inclinados sobre a mesa do cuarto de bandeiras na que descansaban varios documentos, entre eles e visiblemente destacando sobre os demáis, varios exemplares do "Bando de Guerra" que o día anterior tivéranse impreso na pequena imprenta que o mando militar tiña instalado nos baixos do Pazo de Xustiza de Vigo; local este que compartía instalacións co cárcere da vila, coas dependencias da policía municipal e coa sede do 2º batallón do Rexemento de Infantería de Mérida, de aí que o Pazo fora tamén coñecido como o "Cuartel do Cárcere". O máis alto, que lucía na súa bocamanga a estrela que o distinguía como capitán, algo groso e de mirada firme e decidida, non facía máis que golpear co dedo índice a mesa mentras que, cun certo acaloramento expoñía diferentes razonamentos ó seu pequeno contertulio o cal, nerviosamente, tentaba apartar a vista da intensa mirada do capitán a pesares de que el, o Tenente Coronel Felipe Sánchez, era, en teoría a lo menos, a máxima autoridade militar da praza de Vigo. As argumentacións dadas polo capitán ó seu superior en tan pouco comedido ton e a manifesta incomodidade deste foron de súpeto interrumpidas polo forte timbrazo do teléfono; o tenente coronel colleu sobresaltado o auricular e sostivo unha moi breve conversa na que apenas falou máis cunhas breves palabras xa que era o seu lonxano interlocutor o que levaba a voz cantante; a conversa rematou cando o Tenente Coronel posto en pe, o cal delataba máis aínda a súa ridícula estatura, cadrándose despediuse cun *A súas ordes meu coronel*.

Eran as once e media da mañá do día 20 de xullo de 1936, e esa chamada era o pulo que faltaba para que os mandos militares da praza de Vigo sumáranse á sedición; a decisión estaba tomada, o timorato comandante militar da praza, dubitativo ata ese mesmo momento deulle, por fin, a orde tan esperada polo seu capitán:

—*Señor Carreró proceda, saque a forza á rúa e proclame o "Estado de Guerra"*.

A sorte estaba decidida; seguramente pola cabeza do comandante militar nin siquera pasou nese momento o recordo de cando, apenas cinco meses antes, fora enviado a Vigo polas novas autoridades xurdidas tralas eleccións de febreiro que confiaban nel para asegurar a praza de Vigo dentro da lexitimidade republicana, pois así o parecía presumir o republicanismo teórico do que tiña feito gala este mando.

Tampouco debeu pasar pola cabeza do capitán Antonio Carreró –dobremente emocionado, tanto pola delicada misión que se lle encomendaba como polo orgullo de saberse responsable de ser o artífice de acabar coas prevencións que tiña ó seu superior para dar a tan desexada orde– a lembranza daquela xornada dun non tan lonxano 25 de abril do ano 1931 cando, no patio de armas do veciño castelo de San Sebastián xunto ós seus compañeiros de armas, fixo o seu solemne acto de promesa de acatamento, fidelidade e defensa da Republica. El era un home que non se arredraba diante o risco que podería entrañar saír a declarar o bando nunha cidade como Vigo, onde gran parte do elemento obreiro estaba moi sensibilizado coa defensa da libertade e da república democrática, encadrado en moi diversas organizacións políticas e sindicais; non en balde o capitán tivera xa participado en accións de guerra en Marrocos (nos combates sostidos nos arredores de Xauen ou na defensa do asediado blocao de Zarca) onde xa vira morrer xente e onde non dubidara ó ter que dar a orde de abrir lume contra o inimigo, e mesmo gracias a estas accións colleitara os meles da gloria materializados nalgunha das condecoracións que xa ostentaba. Ademais o posible perigo ía estar minimizado xa que pensaba saír preparado contra calqueira contratempo ; así a sección de Infantería que sairía con el ás rúas –precedida de cornetas e tambores como era de rigor– iría provisto do cargador de munición real colocado no fusil e a baioneta calada, para poder solventar calqueira tipo de risco que puidera sobrevir.

Apenas unha hora despois da conversa mantida entre os dous oficiais a cercana e céntrica praza da Porta do Sol de Vigo sería sacudida por varias descargas de fusilería e vería como os seus adoquíns quedaban tinguidos de sangue; a sangue de moitos dos seus conveciños que recibiron o chumbo das balas fronte a súa protesta. Deste xeito comezaría a escribirse en Vigo o drama dunha terrible guerra civil; a decisión destes dous homes xunto coas decisións tomadas en todo o territorio nacional por homes coma eles involucrarían a España no maior drama de toda a súa Historia. Tres anos de fraticida contenda na que moi pronto sairían a relucir os máis baixos instintos da especie humana. O precio da decisión traidora deses homes sería de enormes consecuencias; nunca se pagou

en España tanto precio de sangue. Centos de miles de persoas anónimas (aquelas que foron logo popularizadas na literatura co expresivo, aínda que inexacto título, do "millón de mortos") morreron por culpa de ideais de moi variado sino, ensarillados nunha longuísima espiral de odios e vinganzas.

De todo este caudal de morte que sacudiu a España enteira tamén tocoulle pagar a súa parte do precio á cidade de Vigo, e este non foi, nin por asomo, un precio de saldo. De boas a primeiras e apenas apagados os ecos dos disparos na Porta de Sol, que tiñan anunciado o triunfo na plaza do "Glorioso Movemento", soaron novos claríns chamando a filas ós soldados para loitar pola "causa nacional"; en tandas consecutivas preto de sete mil homes, pouco máis que rapaces na súa maioría, foron chamados e prontamente enviados ós campos de batalla; a morrer por uns ideais que na súa meirande parte nin siquera chegaban a profesar. Moitos deles non voltarían vivos, o seu número moi difícil hoxe en día de cuantificar parece que superou os 700 (o cal supón unha porcentaxe que ronda o dez por cen do total dos movilizados) mentros que moitos outros voltarían estragados para sempre, con secuelas da guerra nos seus corpos e nos seus corazóns.

Xunto con eses mortos, que pronto foron denominados os "Caídos por Deus e por España", houbo outra contabilidade de sangue tan copiosa coma aquela e que tamén fíxoselle pagar á comarca de Vigo; esta foi o sangue de aqueles –que pronto foron chamados pola prensa "nacional" os da "antiEspaña", ou os "sen Deus"– que foron culpabilizados de todos os males reais ou imaxinarios que sufrira España nos últimos anos, polo que decidiuse que tiveran que pagar con sangue os seus "delitos" para que redimiran co seu sufrimento os males de España. Deste grupo de "inimigos da patria" é do que pretende tratar, aínda que sexa moi escuetamente, a seguinte ponencia.

O problema das fontes

Saber o número de represaliados que houbo durante a guera civil española é profundamente complexo; ata fai moi poucos anos non se puido nin siquera comezar a analizar este problema pola dificultade que entrañaba a investigación en si mesmo e polas trabas que lle iban poñendo as diversas administracións do Estado que podían aportar os datos necesarios. A pesar do moito que tense avanzado nos últimos anos mesmo hoxe en día o tema está moi lonxe de quedar completamente zanxado. En Galicia, en concreto, gracias ós teimudos empeños de diferentes investigadores, estase comezando a pergueñar a nivel local o mapa do horror que supuso

a represión franquista (territorio o galego onde, debemos lembrar, o Movemento fascista triunfou con relativa facilidade e onde non chegaron a existir verdadeiras frontes de combate).

Para tentar facer un cálculo o máis completo posible do que supuso a represión na bisbarra de Vigo estivemos obrigados a facer un seguemento diario dos Rexistros de Defuncións dos tres Xulgados Civís que existían neses momentos en Vigo (Bouzas, Vigo e Lavadores) que obviamente contabilizaron o número de mortos, sempre que estes foran legalmente inscritos; pero un seguemento preciso nesa contabilidade permitiunos comprobar que neles podían observarse a presencia dalgúns erros e imprecisións debido a que, como puidemos comprobar, foron levadas a cabo algunhas inhumacións ilegais que non chegaron a ser debidamente inscritas nos Rexistros Civís correspondentes ; outro problema constatable é que aparecen importantes erros nos datos dalgúns dos inscritos e tamén que moitos deles presentan en branco datos de suma importancia. O problema principal que supón facer listas de represaliados a partires dos datos dos Rexistros Civís está en que non sempre constan neles, de xeito claro, os motivos de defunción, xa que mentras nalgúns casos estos aparecen moi claramente detallados –xa que como causa de morte aparecen explicacións tan determinantes como *destrucción cranial por impacto de bala* ou "morto por múltiples feridas de arma de lume"–noutros aparecen termos moito máis ambiguos (supoño que esto debeu variar segundo quen fora o funcionario de turno que tivera que cumplimentar os datos, ou mesmo que estaría en función de que a información que lle pasaran fora máis ou menos detallada) e que invitan ó confusionismo ó aparecer descripcións tales como *traumatismo cranioencefálico* ou *hemorraxias internas* o cal obriga a ter que buscar outro tipo de datos que poidan permitir confirmar que a morte foi levada polos represores e non por mor dun simple accidente ou por causas netamente naturais. Eses datos complementarios tamén poden ser extraídos das propias follas do Rexistro Civil e poden vir tanto da constatación do lugar onde apareceu morto o individuo, a coincidencia de que varias persoas foran atopadas mortas no mesmo lugar, a hora da defunción –sobre todo cando esta é especialmente intempestiva–, as indicacións de que tipo de xurisdicción xudicial é encargada da investigación, a presencia ou non de testigos do suceso, etc.

Para que a análise de cada caso investigado fora o máis completa posible estes datos tiveron que ser chequeados cos aportados por outro tipo de fontes diferentes como foron o "Rexistro Municipal de Inhumacións" do concello de Vigo (hai que sinalar que os dous principais cemiterios que funcionaban nese momento en Vigo, os

de Pereiró e o de Puxeiros, eran de titularidade municipal), ou os “Rexistros de Inhumacións” dos propios cemiterios de Vigo, tanto parroquiais como municipais, o “Rexistro Xeral de Sumarios dos Xulgados de 1ª Instancia e Instrucción de Vigo” –que eran os denominados número 1 e número 2– nos que aparece referencia de tódolos delitos cometidos, incluidas as mortes violentas, onde, curiosamente, non aparecen referencias ás mortes asociadas á represión, confirmando así a existencia dun muro de silencio sobre o tema e a constatación de que estas mortes non eran froito dun delito senón consecuencia dunha “xustiza” impartida doutro xeito. Tamén tivéronse que ter en conta as informacións aportadas polas testemuñas orais ofrecidas polos protagonistas dos feitos, así como polas procedentes das fontes escritas (tanto as periodísticas do momento, extremadamente parcas debido a grande censura existente, como as aportacións bibliográficas posteriores). Por último e non por eso menos importante están as informacións aportadas polos “Sumarios Xudiciais” que foron incoados polas Xurisdiccións Militares, tanto a correspondente ó Exército como á da Mariña, que aínda que moi fragmentarias axudan a poder compoñer o fresco da represión na bisbarra de Vigo.

Os cálculos

A partires desas informacións obtidas, nun cálculo inicial podemos sinalar que na semana seguinte á proclamación do bando militar en Vigo e nos acontecementos asociados ós enfrentamentos que houbo entre os obreiros e as forzas militares houbo, a lo menos, coarenta mortos. Este número que tenta ser o máis axustado posible en realidade reune tanto ós que morreron acribillados a balazos durante a lectura do bando de Guerra na Porta do Sol[1],así como nos habidos nos disturbios posteriores como foron os mortos producidos nos tiroteos desenvolvidos nas barricadas do Calvario, Seixo, Pardavila e Cabral (todos eles en Lavadores) na que interveu o pobo coa vana intención de frear ás forzas militares, poñendo nelo moita máis ilusión que armas e municións; tamén contabilizamos aquí os mortos provocados polo bombardeo dun hidroavión da Base Naval de Marín efectuado nas estribacións do monte da Madroa cando localizou a un grupo de obreiros que fuxían dende as barricadas a esconderse no monte ; así incluímos tamén aqueles que, segundo parece, foron executados no acto nas proximidades das barricadas tras ser detidos portando armas (ou polo menos eso é o que parece indicar a existencia dun certo número de mortos nos que se lle apreciaron certeiros disparos na caluga) en aplicación inmediata do contemplado no bando de guerra.

A ese grupo inicial de víctimas habería que sumar un total de algo máis de 170 mortos que corresponderían ós que ó longo dos tres anos de guerra morreron como consecuencia do que podemos definir, como fai así algún autor, como a "represión institucionalizada", expresión empregada para diferenciala da levada a cabo fora dos conductos oficiais ou "represión paralegal"[2]; ou sexa os que como consecuencia da realización dos xuízos sumarísimos que foron levados a cabo sufriron a aplicación das condenas a morte dictadas a continuación. Dentro deste capítulo de "fusilados" podemos, a súa vez, distinguir dous grandes grupos; por unha banda está o de aqueles veciños de Vigo e da súa bisbarra que foron xulgados aquí en Vigo ou nas vilas próximas onde se organizaron Xulgados Militares (no sur de Pontevedra foron os de Tui e A Guarda) e que foron traídos para levar a cabo a execución na praza de Vigo; pero por outra banda hai que sinalar a existencia dun continxente de cáseque 50 "asturianos" (eran chamados comunmente así aínda que algúns non o foran en realidade pois procedían de localidades da Meseta Norte –sobre todo da provincia de León– ou do País Vasco, pero por proceder do sector da Fronte de guerra do Norte, a famosa "Fronte de Asturias", recibiron ese xentilicio) na súa maioría detidos trala caída da Fronte Norte cando os barcos nos que tentaban fuxir cara Francia foron detidos e enviados como prisioneiros a Galicia, dun xeito especial cara ó expresamente creado para eles "Campo de Concentración de Camposancos", onde logo foron xulgados e, as máis das veces, condenados a morte, en tal número que para levar a cabo o seu fusilamento houbo que ir repartíndoos por diversos lugares tocándolle a ese importante continxente a "sorte" de seren enviados a Vigo a sufriren a execución.

Aparte deste grupo anterior, que sería o dos asasinados con tódolos parabéns e bendicións legais, hai que contabilizar logo un grupo moito máis grande conformado por cáseque 300 persoas que morreron asasinadas antes de que finalizara a guerra (o número segue crecendo, aínda que a un ritmo moito máis lento, se seguimos contabilizando datos ata finais da década dos 40) tanto como consecuencia dos enfrentamentos armados tidos coas forzas da "Orde Pública", como polo resultado da aplicación da tristemente coñecida "lei de fugas " (non sendo sempre fácil distinguir cando se trata de mortos froito dun verdadeiro enfrentamento coas forzas da orde ou detidos asasinados friamente co fin de acelerar as xestións e evitar dilacións burocráticas na aplicación da "xustiza"); tamén temos que incluir aquí algunha estrañas mortes violentas que non quedaron suficientemente aclaradas pola xustiza polo que non se chegou a saber se foron resultado de simples actos delictivos

ou se tiñan detrás un transfondo político; pero o grupo que, con moito, era numericamente máis abondoso corresponde o daqueles mortos que o foron como resultado das continuas "sacas de presos" efectuadas a nivel privado por falanxistas, gardas cívicos e gardas civís pero contando co consentimento expreso das autoridades que debían de ver nelas unha vía expeditiva, e moito máis rápida, de limpar as cadeas que a aplicación do moito máis lento mecanismo xudicial.

Os "crímes legalizados"

Ó tempo que a maquinaria militar de Vigo preparábase para enviar continxentes de soldados ós frentes de combate que se estaban formando, non por elo foi esquecida a preparación dunha importante maquinaria xudicial coa que a xurisdicción militar pretendía erradicar as raíces daquel cancro que, pretendidamente, era a culpable de ter arruinada á "patria"; para elo debían perseguir con saña a todos aqueles responsables de enfrentarse ou opoñerse ó "Glorioso Movemento Nacional". Pronto vai xurdir unha ben engrasada maquinaria xudicial composta polas autoridades militares e secundada, de xeito moi efectivo, polas forzas policiais –coa Garda Civil en destacado lugar– e por falanxistas, gardas cívicos e as milicias da J.A.P. contando coa estimable e desinteresada axuda dun importante corifeo de delatores e voluntarias testemuñas acusatorias; máquina xudicial que cun ritmo frenético irá creando centos de expedientes sumariais, investigando todo tipo de feitos e responsibilidades, analizando a verosimilitude de cento e unha delacións, poñendo ó tempo a bo recaudo ós culpables do que se catalogou como "Delito de Rebelión Militar"; foi tal o empeño que puxeron que, ós poucos días, ó cárcere de Vigo quedou pequeno e houbo que habilitar novos locais que pronto quedarán, tamén, pequenos; primeiro os sotos do recinto militar do monte do Castro, logo as cadras que o cuartel da Garda Civil tiña na rúa Magallanes, inmediatamente despois o Frontón da rúa María Berdiales e, apenas un par de meses despois, o antiguo lazareto de San Simón ubicado nunha illa ó fondo da Ría.

O triste privilexio de ser o primeiro fusilado polas autoridades militares viguesas correspondeulle a Manuel Vázquez del Río[3], presidente do, resolutivo, sindicato de Tranviarios de Vigo e activo militante comunista; a súa peripecia procesal pode servir como exemplo doutros moitos casos semellantes para comprender o mecanismo de traballo e a celeridade do funcionamento da maquinaria represiva legal posta en pe a toda presa. O referido Manuel

Vázquez fuxiu da súa casa o 20 de xullo trala ocupación das rúas polas forzas do exército, temeroso de que puidera ser perseguido polas novas autoridades militares debido ós seus precedentes políticos; durante pouco máis dunha semana andivo polos montes próximos a Vigo sen saber que facer e a donde ir, compartindo o drama, eses mesmos días, con varios centos de vigueses máis. O 30 de xullo, gracias a unha delación recibida no cuarteliño, unha partida de gardas civís do posto de Redondela capturárono nunha taberna da parroquia de Nespereira (Redondela); levado ata a comandancia de Redondela alí é identificado e logo interrogado con intensidade por varios membros do posto (de tal xeito debeu de ser interrogado que o detido logo, cando estivo diante do xuíz, queixarase de ter sido non só ameazado senón tamén golpeado, pedindo para corroboralo a presencia dun médico para que lle sexan recoñecidas as feridas, parece que sen resultado, pois non consta que ningún médico aparecera pola cadea).

Levado ese mesmo día a Vigo pronto sufre varios interrogatorios seguidos e coa información aportada neles prepáraselle con gran celeridade unha acusación, que foi instruida como causa 224/36; de tal xeito foi rápida a preparación do proceso que o xuízo levarase a cabo o día 3 de agosto (¡ós catro días da detención!) ás tres da tarde na sala de Bandeiras do Cuartel de San Sebastián. Alí faráselle formalmente a acusación de "Rebelión Militar" reflexionando o Fiscal acusador de que tal acusación era lóxica xa que... *como consecuencia de un movimiento militar de carácter nacional iniciado el 17 de julio último por las fuerzas militares de Marruecos y prontamente secundados por la inmensa mayoría de las guarniciones de las plazas españolas se constituyó en Burgos el día 24 de julio una Junta de Defensa Nacional que asumió todos los poderes del Estado y es el único gobierno legítimo de España...*[4] de tal xeito que calquera que se opusera a ese goberno "lexítimo" instaurado polos militares sería, no colmo da perversidade legal, considerado conseguintemente como reo de "rebelión militar". Ademais, no seu caso, contabilizáronse como agravantes o seu cargo sindical e a súa longa traxectoria dentro do movemento obreiro –de xeito especial a súa participación na folga xeral de outubro de 1934 e a participación nunha comisión de obreiros españois que viaxou á URSS coa intención de coñecer de primeira man a realidade no *paraíso do proletariado*–, así como os seus precedentes políticos; do mesmo xeito o feito definitivo que provocará a súa condena é a acusación de que cando foi detido ocupouselle unha arma, polo que foi condenado á pena de morte esa mesma tarde.

O seu caso seguirá a partir dese momento os pasos establecidos nese tipo de situacións e a sentencia será enviada ó Xuíz Auditor de Guerra da VIII Rexión Militar con sede na Coruña, o cal

o seguinte día, 4 de agosto, firma a súa conformidade coa sentencia e a tramita para que se cumpla a sentencia, aínda que esta terá que esperar o visto bó da Xunta de Defensa Nacional con sede en Burgos; visto bó que chega a Vigo o día seguinte, o día 5, de tal xeito que o comandante militar da praza, Felipe Sánchez, firmará esa mesma tarde as ordes necesarias para que sexa levada a cabo a execución ; esta será levada a cabo ás cinco da mañá do día seguinte nunha explanada exterior ós muros das instalacións militares do castelo do Castro[5]. A comunicación da sentencia ó reo faise ás dúas da madrugada cumplimentando tódolos formalismos esixidos ó respecto (presencia de testigos que den fe do acto, sinatura do documento de comunicación de sentencia por parte do reo, presencia dun director espiritual) ingresando inmediatamente en "capela" ata pouco antes das cinco da madrugada, momento no que é levado diante un piquete formado por soldados do 2º Batallón do Rexemento de Infantería que deu cumplimento á sentencia.[6]

Segundo algunhas informacións recollidas nesas datas e publicadas pouco despois no exilio, ese mesmo día en que foi executado Manuel del Río sería fusilado con el outro mozo de Tui[7], dato que non se puido corroborar xa que só consta nos rexistros a execución dun empregado vigués de 24 anos chamado Feliciano Abella Cobián do que o único que sabemos é que foi fusilado, non diante dos muros do castelo do Castro como o anterior, senón que para o seu caso foron escollidas as tapias exteriores do cemiterio de Pereiró, necrópolis na que posteriormente sería enterrado; este cambio de localización á hora de establecer o lugar de execucións volverá a acontecer poucas semanas despois como resultado da aplicación de novas máximas penas.

A pesares de que durante esas semanas seguen instruíndose novos sumarios polas autoridades –a maquinaria xudicial seguía co seu frenetico ritmo– durante varias semanas non haberá novas execucións ata o día 27 de agosto no que, de novo, é aplicada a "xustiza" das autoridades da "Nova Orde"; neste caso dirixida contra persoeiros moi sinalados da vida política viguesa e importantes membros da Fronte Popular ós que se lle acusaba, básicamente, da súa intervención activa contra ó Alzamento e dun posible reparto de armas –non demostrado– entre as masas para que tentasen frenar nas rúas ós militares. Estes condenados eran o alcalde de Vigo Emilio Martínez Garrido, o alcalde de Lavadores José Antela Conde e varios concelleiros, deputados e cargos políticos de relevo como Ramón González Brunet, os irmáns Demetrio e Antonino Bilbatúa Zubeldia, Enrique Heraclio Botana Pérez, Apolinar Torres López e Ubaldo Gil Santóstegui; xunto con eles foi enviado ó paredón un delincuente habitual chamado Manuel Rey

Gómez que fora o principal testigo da acusación contra os anteriores. Non sabemos as motivacións concretas pero o caso é que foron levados a fusilar ata as tapias do cemiterio de Pereiró (a reiteración que podemos observar de empregar este tipo de muros como lugares de morte tal vez veña motivado pola posterior facilidade de enterrar ós mortos, pois moitas veces muros de cemiterios foron empregados como paredóns) para o cal foron trasladados dende ó cárcere de Vigo nun dos ómnibus que facían o servicio de viaxeiros de San Miguel de Oia ata Vigo, sendo encargado do pelotón de execución o propio capitán Carreró[8]. Tras establecer un cinturón de seguridade para evitar o achegamento de curiosos, as catro e media da madrugada dese día 27 de agosto eran masacrados contra os muros do cemiterio que lles serviría, máis tarde, de lugar de descanso.

Coa excepción dunha nova execución levada a cabo un mes despois, a do albanel de Lavadores de 21 anos Antonio Díaz Suárez, que volveu a ser executado de novo diante dos muros de Pereiró[9], a partires dese momento, e salvo contadas e chamativas excepcións, voltará a aproveitarse o recinto militar do castelo de O Castro para que sexan levadas a cabo. De xeito periódico e insistente novos xuízos rematarán coa aplicación de novas condenas a morte, novos "rebeldes" volverán a ser despertados de madrugada para escoitar a confirmación da pena e saber que só lles quedan de vida tres horas de agonía (o que se chamaba estar en "capela"). Dentro dese rosario de execucións que viron como escenario os muros do Castro compre sinalar algunhas datas especialmente significadas pola gran cantidade de presos executados; así na mañanciña do día 21 de outubro do ano 36 caen abatidos diante do piquete 5 veciños de Mondariz responsables de *terse armado coa intención de frenar as tropas e mesmo de participar na defensa das barricadas de Lavadores*[10]. O día 10 de decembro dese mesmo ano son doce os fusilados, neste caso todos veciños de Lavadores e acusados, mesmamente, de ter feito fronte ás tropas nas barricadas do seu concello. O día 24 de febreiro do ano seguinte cae de novo un importante grupo, neste caso son 10 e proceden todos eles da zona de Salvaterra do Miño; pero con todo aínda non se tiña chegado ás maiores carnicerías, a principal vaise producir o día 2 de xullo do ano 38, nesa data teranse que empregar varios piquetes e ademais en varias tandas xa que o número de reos que van a sufrir o fusilamento no Castro é de ¡31! Pertencentes, todos eles, ó grupo de "asturianos" que en xuízos masivos, levados a cabo nos meses anteriores no campo de Concentración de Camposancos, son condenados a morte e logo repartidos entre as guarnicións de A Guarda, Pontevedra e Vigo para poder levar a cabo os fusilamentos

masivos. Sinalar, por último, que o 16 de marzo do ano 39, cando a guerra estaba a piques de rematar, unha nova tanda de "asturianos", neste caso 10, caerán fusilados nos muros do recinto do Castro.

A pesares de que a maioría das instruccións xudiciais en Vigo eran levadas pola Xurisdicción do Exército a Xurisdicción da Mariña de Guerra tamén levou a cabo algunhas, as máis delas asociadas a mariñeiros que tentaron pasar cos seus barcos cara ó bando republicano polo que a acusación contra eles soía ser a de "sedición". Dos diversos xuízos levados a cabo pola Comandancia de Mariña houbo varios que remataron tamén coa condena á morte e para levalas a cabo, debido a que a xurisición era diferente, a pesares de que estaban presos nos mesmos calabozos do Frontón ou do cárcere da rúa do Príncipe, o lugar de execución fixado tamén sería distinto; nestos casos será empregado como patíbulo un muro ubicado dentro da Base Naval de Ríos situada na parroquia de Teis. O día 26 de novembro do ano 36 foron executados os tres primeiros, Santiago Mediero Flores, Francisco Sánchez López y Andrés Coira Lorenzo, e posteriormente no mesmo lugar Secundino González Querol –5 de xaneiro do 37–, Alfonso Santos Cabaleiro –23 de abril do 37– e Ignacio Iglesias del Río –21 de abril do ano 38–.

Aparte dos lugares citados anteriormente que parecen indicar unha institucionalización por parte das autoridades do Castro e da Base Naval de Ríos como lugares de execución –salvo, claro está, o caso xa mencionado das dúas veces nas que foi empregado como tal o cemiterio de Pereiró– hai un par de ocasións nos que se buscaron diferentes emplazamentos e aínda que foron casos excepcionais penso que, polas connotacións que tiñan, debemos sinalar.

Temos que sinalar que, sen coñecer os motivos exactos de tal decisión salvo que fora unha especie de ameaza velada ó resto dos reclusos, o día 5 de agosto de 1938 un grupo de 7 "asturianos" será levado ata o penal situado na illa de San Simón e alí foron executados, sendo –tamén de xeito moi excepcional– enterrados no pequeno cemiterio existente no illote e que non era empregado dende que a illa fora utilizada como lazareto facía xa bastantes anos. Aparte deste tamén coñecemos dous casos máis nos que foi cambiado o lugar de execución e penso que se fixo cunha intención claramente "pedagóxica", de aviso ós veciños dos lugares onde foron levadas a cabo.

O primeiro caso é o de Manuel Prado Pereira veciño de Panxón, onde era máis coñecido polo alcume de "Lolito", que nos primeiros momentos do golpe de Estado foi un dos principias organizadores da defensa na zona do Val Miñor sendo visto portando armas e explosivos para repartilos entre os veciños; tralo triunfo do exército

andivo fuxido polos montes formando unha pequena partida coa que levou a cabo algunhas actuacións a base de roubos a mano armada e acoso ós delatores ; detido a finais do ano 1938 será condenado a morte sendo levado o día 5 de marzo de 1939 ata unha cuneta da parroquia de Priegue, moi próxima ó seu domicilio, e alí mesmo fusilado.

O último caso que quero sinalar, porque tal vez sexa aínda máis sintomático dos motivos que levaron ás autoridades a cambiar o lugar de execución, obrígame a trascender os límites cronolóxicos que me tiña imposto no traballo e avanzar ata momentos posteriores ó final da guerra. Dende mediados do ano 1939 e ó longo do ano 1940 polos montes veciños a Vigo andaba unha partida de "fuxidos" especialmente activa ("bandoleiros" no argot da Garda Civil) que levaron a cabo unha gran cantidade de asaltos pola zona de Lavadores, Mos, Porriño, Redondela e dalgún outro concello próximo. A Garda Civil andaba na súa percura sen obter resultados (o que provocará varias recriminacións por parte dos seus superiores) gracias, sobre todo, ó apoio que tiñan entre as xentes de Lavadores de onde eran todos eles. Por fin e por mor dunha delación de varios membros do grupo, que confíaban recibir con elo a amnistía, caeu o grupo principal da banda; José Almeida Otero, Antonio Rodríguez Posada, Enrique Cameselle García, Luciano Janeiro Valente, Jesús Lago Petrillas e Manuel Rodríguez Fernández son condenados a morte establecéndose que, debido a que todos eran de Lavadores e era alí onde atopaban axuda e lugar de ocultamento, a execución fora levada diante dos muros do cemiterio de Puxeiros (Lavadores) nas primeiras horas da madrugada do 25 de outubro do ano 1940. Como dato curioso debemos destacar que xusto no momento en que o oficial retirábase de xunto do grupo de reos que encadeados esperaban a descarga, un deles –Manuel Rodríguez Fernández– conseguiu fuxir do grupo, sen chegar a ser alcanzado pola forza que saíu na súa persecución; a pesar do incidente a execución do resto dos presos foi levada a cabo como xa tiño sido prevista. Como colofón a esta historia dicir que ano e medio despois o devandito Manuel Rodríguez Fernández foi localizado en Portugal pola policía lusa e entregado ás autoridades españolas; tras ser certificada a súa identidade foi levado diante o piquete de execución o 8 de abril de 1942; evidentemente o lugar onde foi levada esta foi ¡diante dos muros do cemiterio de Puxeiros!, pero esta vez, ben aprestada a forza, no puido haber fuxida.

Do mesmo xeito que en Vigo foron fusilados veciños doutras localidades, algunhas delas moi lonxanas, como xa temos visto co caso dos "asturianos", sabemos que tamén algúns vigueses

sufriron a morte noutros lugares; por exemplo está o caso de Tui onde constatamos que tres veciños de Vigo foron executados ó estar involucrados nos combates pola defensa desa vila tralo Alzamento; así o día 16 de setembro de 1936 nas inmediacións do paseo da "Corredera", moi próximo ó casco urbano, cae fusilado José Fernández Novoa; o 5 de novembro é Antonio Pérez López e o 24 de abril do ano seguinte será executada nese mesmo lugar Evangelina Jaso González.

Aínda que nos primeiros momentos algúns dos presos foran encadeados no propio castelo do Castro, moi preto dos muros onde ía ser abatido algún deles, pronto o Castro deixou de funcionar como lugar de detención e a maioría dos detidos esperarán o xuízo nas instalación do cárcere da rúa do Príncipe ou do penal situado na illa de San Simón e, moitas menos veces, nas do Frontón da rúa María Berdiales –que como xa dixemos fora habilitada como lugar de detención–. Por regla xeral e a tenor do que sabemos cando no xuízo eran condenados a morte quedaban ingresados, na espera do cumplimento da sentencia, sempre nos centros penitenciarios oficiais; ou sexa no cárcere de Vigo ou no Penal de San Simón, que tiñan establecidas máis medidas de seguridade, á espera da confirmación da condena e a posterior chamada a entrar en " capela"; esto plantexaba un importante problema loxístico como era ter que trasladar ó detido cara ó lugar de execución só un par de horas antes de que esta fora levada a cabo. A espera dese fatídico momento era un castigo máis que lle caía ós condenados, pois non tiñan a certeza de cando podería acontecer e cada noite calquera ruido de portas que se abrían, chirrido de neumáticos que anunciaba a parada de coches nas portas do penal ou o ruído de cerroxos das celas abríndose, nesas longas horas de terrorífico insomnio, parecían presaxiar que chegara xa o momento; e este refinado e cruel castigo podía extenderse por semanas ata que por fin a apertura da porta da súa cela por varios funcionarios confirmara que o tempo xa tiña chegado.

Para os funcionarios do cárcere de Vigo o traslado dos presos nesta a súa última viaxe era moito máis doada de levar a cabo xa que a escasa distancia que separaba este lugar dos muros da execución cumpría simplemente dun vehículo que rápidamente cubría a distancia nuns poucos minutos a traveso das solitarias rúas na madrugada viguesa; aínda que non por elo se evitaban algúns momentos de grande dramatismo como cando se conta que :

unha madrugada sacaron da cadea para o fusilar un pobre home empregado do xulgado de Vigo... custodiado por uns gardas, foi transladado en automóvil ao lugar da execución. Era pleno verán e a fúnebre

comitiva atravesou onde os vendedores estaban a colocar os seus postos, o reo, co desespero da morte, gritáballes:

—¡Lévanme a matar! ¡Lévanme a matar!

Pasou o auto onde ía o condenado xunto ao posto dunha vella vendedora do mercado, que ao oír os berros de angustia e desepero do infortunado ergueu as mans cara o ceo, e respondeu, conmovida:

—¡Adeus, meu fillo! ¡Adeus! ¡Lévante a matar!¡Que Deus vaia contigo!

Mentres se cumpría a sentencia, os falanxistas arrancaban a vella do seu miserable comercio e metíana na cadea onde había de purgar o crime de volver a cara a un condenado á morte e dicirlle adeus...[11]

En cambio o protocolo de actuación complicábase cando os presos que ían ser executados estaban confinados na illa de San Simón, xa que tanto a distancia como os varios medios de transporte necesarios complicaban o labor :

—*... llegaba esta en una lancha motora... al poco tiempo dejaba de trepidar aquel. Era que la embarcación había atracado en el muelle... y en seguida un ruido de pisadas en la escalera... vuelta de llaves, descorrer de cerrojos... el Director... leía una lista que llevaba en la mano... iban saliendo los infelices... Al poco, volvía a oirse el ruido de la motora alejándose para llevar su humana carga a Vigo, en cuya fortaleza del Castro... hacían su entrada en la Eternidad...*[12]

Os crimes extraxudiciais

Prácticamente dende o mesmo momento no que se proclamou o bando de guerra nas rúas de Vigo procedeuse, por parte dos "garantes da nova orde" establecida pola forza, á detención de todos aqueles que se tiñan oposto ó "golpe de estado", así como tamén á de todos aqueles cuxa traxectoria política podería ser un perigo para o novo Estado, comezando unha auténtica caza do home. Grupos de gardas civís, gardas de asalto, soldados e, sobre todo, voluntarios da Falanxe e das J.A.P. pescudaron por casas, campos e montes na percura dos tan odiados "rojos". Foi tal o empeño con que realizaron a misión encomendada que pronto habería tantos detidos que non había onde metelos; o cárcere de Vigo situada na rúa do Príncipe víuse desbordada ós poucos días polo que houbo que habilitar, con premura, novos lugares de reclusión e detención : o cuartel do Castro, o Frontón da rúa María Berdiales, as cabalerizas do cuartel da Garda Civil na rúa Magallanes, o colexio de Monxas do Seixo e o antigo lazareto da illa de San Simón, etc. (polo que parece o cárcere de Vigo e, a partir de finais de

ano, a illa de San Simón eran os únicos espacios penitenciarios oficiais, os outros non pasaban de ser simples centros de internamento temporal mentras que non rematasen as pescudas indagatorias comezadas que podían rematar, tras semanas de incertidume, na liberdade sen máis explicacións do detido; en que fora incoado contra el un expedente xudicial se eran observada a presencia de indicios delictivos –tralo que, normalmente, era enviado ó cárcere de Vigo ou á illa de San Simón–; ou, senón, que o detido rematase unha madrugada tirado nunha cuneta solitaria cun tiro no cranio).

Todo o espacio habilitado era pouco cando non só había que ingresar neles ós detidos dentro dos límites do concello Vigo senón que tamén comezaron a chegar moitos procedentes das vilas e aldeas próximas, xa que alí non existían lugares adecuados onde retelos e, ademais, era preciso centralizar os lugares de investigación para o cal estabanse creando en Vigo varios Xulgados Extraordinarios de Instrucción Militar.

O número de detidos que encheron as cadeas de Vigo nesas primeiras semanas non se pode precisar polo miúdo, xa que a moitos deles nin tan siquera lle foron debidamente cubertas as fichas de ingreso no cárcere, ó ser a súa detención completamente irregular xa que a miudo eran levados, simplemente, debido á meros rumores ou a delacións anónimas e, polo tanto, eran mantidos en cautividade mentras eses extremos non foran suficientemente aclarados. Por eso o dato que nos pode aproximar á magnitude do número de persoas detidas sería o aportado polos "Expedientes Carcelarios" referidos a contabilidade dos ingresos levados a cabo no cárcere de Vigo –e nas instalacións habilitadas dependentes dela– ; segundo estes datos consta que dende o 19 de xullo ata o fin dese mesmo ano foron expedidas en torno a 640 fichas de ingreso (aínda que temos que lamentar que moitas delas téñense perdido si podemos obter este cálculo aproximado pola numeración que levan, e así sabemos que englobaría as fichas cos números de expediente comprendidos entre o 382, que corresponde ó 19 de xullo, e o 1.025 que é o último que se conserva de dito ano[13]) que corresponderían básicamente ós presos ingresados por motivacións políticos xa que cáseque non consta ningún expediente correspondente a delincuentes comúns. Aparte deste dato que nos aproxima algo á magnitude da represión policial posuimos outros datos que abondan en que o número tivo que ser sensiblemente maior que o insinuado polos "Expedientes Carcelarios"; así sabemos que ademais dos presos que xa enchían o cárcere de Vigo, os patios do cuartel do Castro e algúns dos cuartelillos da Garda Civil o 30 de xullo son enviados máis de cincocentos presos ó local recén habilitado como espacio de internamiento no Frontón da rúa

María Berdiales e que, ademais, a finais do mes de outubro xa tiñan sido enviados máis de 1.000 detidos ata o penal da illa de San Simón, procendentes moitos deles das instalacións carcelarias cheas ata rebosar de Vigo.[14]

Moitos deses detidos non chegarían a saber nunca cal era o motivo exacto da súa detención, xa que nunca se lles chegou a facer unha acusación formal polo que foron sacados da cadea e morreron masacrados sen que chegase a constar cal era o motivo da súa culpa. Cando nos atopamos diante destes casos soemos empregar o termo de "paseados" para diferencialos daqueles outros que foron asasinados tras a celebración dun xuízo sumarísimo, grupo que denominamos *fusilados*, pero a diferencia establecida entre ambos grupos débese máis a criterios clasificatorios dos que estudiamos o tema da represión que algo que realmente precisaran distinguir neses momentos tanto as víctimas como os verdugos. Se para os reprimidos a diferencia de matiz non era importante –ó fin e o cabo pouca diferencia había en que se fixera unha farsa de xuízo sen ningún tipo de garantía procesal e que tras uns cantos días de espera ser colocado diante dun piquete de homes uniformados, ou que a morte lle acontecera na soidade dunha cuneta onde se recibiría un tiro nos miolos da man dun falanxista ou dun garda civil– por eso moitas veces cando entrevistamos a familiares de asasinados empregan indistintamente o termo de "fusilados" para referirse ós seus parentes mortos nas cunetas.

Pero nin tan siquera quedaba clara a diferencia entre os asasinatos "legais" e os "paseos" para as propias autoridades represoras, xa que ás veces podemos comprobar documentalmente un certo confusionismo cando falaban deles, mixturando ambas clasificacións; vaian como exemplo un par de referencias neste sentido. Durante as indagacións levadas a cabo para solventar as responsabilidades nas que puidera ter incurrido durante os primeiros momentos do golpe de Estado o secretario do concello de Lavadores, José Jiménez de Blas, este nun dos interrogatorios a que foi sometido, cando estaba contando de cómo actuou o día do golpe de estado fai unha referencia dun dos concelleiros chamado Eugenio González Alonso, e para referirse a el menciona textualmente que xa fora "fusilado", cando realmente sabemos que este concelleiro, carpinteiro de profesión na súa vida privada, aparecera morto na mañanciña do día 15 de xaneiro do ano 1937 coa caluga desfeita por un par de disparos diante das tapias do cemiterio de Bembrive na compaña dos corpos dun par de compañeiros. Outro claro exemplo deste confusionismo oficial no emprego de ambas fórmulas clasificatorias pode atoparse na ficha policial que se lle abre a unha veciña de Moledo chamada Flora Rodríguez Comesaña,

unha vez que foi detida acusada de axudar a uns "fuxidos" ós que lle dera cobixo; na ficha desta muller faise referencia a que un fillo seu fora "fusilado" xa ó principio do Movemento, acusado da "súa importante significación marxista" así como por ter participado na defensa das barricadas de Lavadores diante do exército[15] (realmente esta afirmación está trabucada xa que nela se está a referir ó xoven de 18 anos, Fernando Rodríguez Comesaña, que fora asasinado o día 19 de marzo de 1937 sendo abandonado o seu cadáver diante das portas do cemiterio de Pereiró).

Os primeiros asasinatos "paralegais" dos que temos constancia certa aconteceron o 31 de xullo de 1936, aínda que neste caso non podemos falar exactamente de "paseados", xa que a súa morte ten asociadas unhas circunstancias moi peculiares; neses primeiros momentos, como xa diximos, o cuartel do Castro tamén funcionaba como lugar de detención para un certo número de persoas que estaban sendo investigadas; entre estas estaban dous xóvenes veciños de A Bagunda-Lavadores, Jacinto Gallego Martínez e Severino Fontán Quintela, detidos varios días antes sorprendidos por unha patrulla militar tralo toque de queda cando ían na percura do pai do primeiro que non puidera chegar a tempo á a súa casa. Cando tras unha serie de xestións comezadas pola familia destes entre algúns militares coñecidos, parecía que os rapaces ían ser liberados coincidiu que esa tarde estaba de garda no depósito do cuartel un fillo do industrial de Lavadores asasinado varios días antes nas barricadas de Lavadores, Estanislao Núñez; enterado aquel de que os dous xóvenes eran de Lavadores, e cheo como estaba de rabexa contra os posibles asasinos do seu pai, coa súa propia pistola estampoulle sendos tiros na cabeza, deixándoos alí no patio do recinto militar mortos xuntos nun postreiro abrazo (curiosamente, e tal vez para acalar a descarada toma de vinganza deste individuo, no Rexistro Civil do Xulgado de Vigo foron inscritas as súas mortes como acontecidas no Hospital Militar, onde logo foron levados, a causa dunha "fractura de cránio por arma de lume").

Aparte deste primeiro caso de asasinato pronto empezamos a comprobar como nunha cadencia continuada van sendo sacados das celas diferentes detidos e asasinados en lugares do máis diverso. O primeiro detido sacado dos recintos militares para o seu asasinato será un tal Manuel Costas Fernández sendo escollido para levar a cabo a execución a veciña praia de San Sebastián; curiosamente pronto se diversificará ó lugar escollido como destiño para levar a cabo as execucións e comezamos así a observar como se suceden, de xeito alternante, lugares que non quedaban moi lonxe dos centros de retención (o cemiterio de Pereiró, o cemi-

terio de Puxeiros, as praias de Alcabre e Samil, etc) con outros que estaban xa fora dos límites do concello de Vigo ou de Lavadores (este era un antigo concello veciño que hoxe forma xa parte do concello de Vigo), algúns deles aínda relativamente próximos (o Alto da Encarnación, a curva das Concheiras, o cemiterio de Mos), namentras que noutros casos a distancia a recorrer era excepcionalmente longa polo que o traxecto para chegar a eles sería moi longo e excepcionalmente dramático para as víctimas, xa que o seu calvario iríase alongando por moito tempo ata dar co descampado desexado (o Pinal do Foxo, as Gándaras de Budiño, o Monte Candeira, a Ponte dos Ríos).

Queda no recordo dos que conseguiron sobrevivir á cadea que ás veces eran sacados os presos nun número importante e que eran logo metidos en varios camións que ían facendo paradas cada certo tempo, nas que aproveitaban para liquidar a uns cantos, para seguir inmediatamente a viaxe ata a seguinte parada na que se voltaba a facer o mesmo : *...unha madrugada sacaron das cadeas até corenta e dous homes, que meteron en dous camións e desde a saída de Vigo até Porriño foron deixando a estrada ciscada de cadáveres. Cada quilómetro, máis ou menos, facían un alto, asasinaban dous ou tres e seguían...*[16]; a pesares de que aseveracións como a anterior non se puideron constatar documentalmente o que si parece certo e que nalgunha ocasión, saíron varias expedicións de presos nunha mesma noite –non podéndose precisar se nun ou en varios vehículos– e que posteriormente houbo varios lugares onde apareceron mortos. Fixándonos nestes lugares e a súa relación coa rede viaria do momento podemos supoñer que si, que realmente houbo algunha destas caravanas que ían deixando cadáveres tras de sí; como exemplo desto podemos indicar a "saca" levada a cabo na madrugada do día 14 de setembro de 1936 na que ademais dos mortos –non está claro polas datas que constan nas inhumación no Rexistro do Cemiterio se sete ou nove– deixados preto do cemiterio de Puxeiros, os dous localizados preto do cemiterio de Ponteareas e o outro abandonado xunto a cuneta da estrada que vai de Redondela ata Reboreda (que debido a súa dispersión ó mellor non tiñan relación aparente entre sí) apareceron catro mortos máis en sitios moi próximos entre si en estradas veciñas; así aparece un corpo no lugar de Pasaxe en Vincios, uns cantos quilómetros máis adiante apareceu outro, no lugar de Carballal sito na parroquia de Camos, e, por último, dous máis que foron asasinados no alto de Monteferro en Panxón; se nos fixamos ben nos lugares onde apareceron comprobaremos que con estes últimos asasinados en Monteferro pecharíase un circuito que saíndo de Vigo pola estrada de Gondomar e logo pola que se dirixe ata Sabarís e Panxón voltaría logo cara Vigo pola estrada de Baiona.

Non sabemos cales serían as motivacións que levarían ós verdugos a decidirse por un sitio ou por outro á hora de escoller o lugar onde levar a cabo os asasinatos, pero se nos fixamos con atención podemos comprobar como os lugares escollidos eran sempre sitios deshabitados, bastante alonxados dos lugares onde houbera vivendas; semellando con esto querer evitar a presencia de testigos molestos que, máis que confirmar o que alí se facía –que era de dominio público–, puideran dar detalles de como e, sobre todo, quenes eran os que facían as matanzas (de feito algún grupo de "fuxidos" da zona tomou venganza cando estiveron a tiro dalgún dos responsables deses asasinatos). Estes deberían de ser os únicos motivos da busca de paraxes solitarios e non o medo a que os denunciasen por estes feitos, xa que eles sabíanse inmunes diante as autoridades civís; tal debeu ser así que, coidamos, que nalgunhas ocasións serían eles mesmos os que informarían ás autoridades do lugar onde foron abandonados os mortos, o cal pódese deducir diante a rapidez existente entre o momento no que se levou a cabo a execución e a presencia dos funcionarios do xulgado que levantaron o atestado.

Outra das ventaxas que presentaban os lugares escollidos para asasinar era que en tódolos casos tratábase de sitios bastante ben comunicados asociados ás principais estradas comarcais da área de Vigo. Na estrada "Vigo-Ourense" está o cemiterio de Puxeiros ou o Pinal do Foxo ; xusto na estrada "Vigo –Pontevedra" están o "Alto da Encarnación", a "curva das Concheiras" e Soutoxusto do Viso; na de "Vigo– Tui" por Porriño está o lugar de "As Gándaras de Budiño"; na de "Vigo –Tui" por Gondomar está o cemiterio de Pereiró, o lugar de Paxase, a "Ponte dos Ríos" ou o "Monte Candeira"; na de "Redondela– Porriño" o cemiterio de Mos, etc; polo que tiñan un bo e rápido acceso tanto para levar os presos como para que posteriormente foran recollidos os corpos. Ademais esa vinculación con vías de comunicación importantes e ben transitadas facía que estes lugares cumpliran mellor coa misión "pedagóxica" de ensinar ós que pasaban polos arredores cales eran os riscos de ter manifestado ideoloxías contrarios ás oficiais, por eso cantas máis persoas viran ós mortos nas cunetas dos camiños (hai referencias de que, ás veces, os que transitaban en vehículos tiñan que parar e baixar deles para retirar os cadáveres que impedían o paso) máis se trasmitiría a mensaxe entre os seus coñecidos difundindo o terror conseguinte.

Como vimos, nalgúns casos, escóllese como lugar de execución as proximidades dun cemiterio (Pereiró, Puxeiros, Mos) o cal seguramente faise para facilitar o labor posterior do enterro dos mortos e, ademais, dalle un toque máis macabro a cerimonia de

acabar cos detidos. A sona sinistra que acadaban este tipo de lugares era tal que cando os presos nos traslados ordinarios pasaban preto deles tiñan unha prevención especial, non carente evidentemente de fundamento, que lles facía pensar no peor. Así lembran, por exemplo, uns que foran detidos en Nigrán como foi o seu traslado en varios camións cara ó penal da illa de San Simón

...era que ó chegar ó cemiterio de Teis, recordo que o noso coche parou... O cemiterio de Teis está a esquerda, e parou xustamente cando empeza o muro, porque ten un muro... unha entrada central. Alí parou o noso coche porque os outros xa pararan antes e algúns viñan detrás. Claro... chegar aí... que che pare, que che pare na porta dun cemiterio, aquela noite, a aquelas horas, naquela época, sabendo o que xa sabías...[17]

Por regla xeral sabemos que cando estes executores atopaban un lugar que lles parecía axeitado este soía ser de novo empregado en ocasións posteriores (por exemplo o "Pinal do Foxo" foi empregado ata en cinco ocasións diferentes) o cal tamén pode confirmar a coincidencia dos mesmos asasinos nas diversas ocasións ou que as bondades dos lugares escollidos foran comunicadas entre eles. Estes lugares de execución ás veces tiñan que abandonarse e atopar outros por cuestións completamente alleas ós seus intereses; valga como exemplo desto o caso dun lugar onde se tiñan levado a cabo varias execucións durante o verán e principios do outono do ano 36 e aínda que non estaba moi ben comunicado, pois había que desviarse da estrada principal, tiña a vantaxe de ser un lugar completamente solitario; era este lugar o alto de Monteferro; aconteceu que cando uns falanxistas levaban a asasinar en dito lugar a un grupo composto por 5 persoas (sabemos que unha era a veciña de A Bagunda-Lavadores Carmen Gomez Domínguez e os outros catro, aínda que non foron recoñecidos por ningúen diante o xuíz de Nigrán, parece que eran veciños do mesmo lugar de Lavadores), estando xa a baixar do automóvil ós detidos presentáronselle alí un soldados de garda que formaban parte da guarnición que tiña sido recentemente establecida para habilitar no lugar unha batería de artillería de costa, impedíndolles que levaran a cabo o asasinato e mandándolles dar a volta; en vista do fracaso os falanxistas desandaron o andado e tiveron que escoller outro lugar; por fin se decidiron e decidiron a matalos xunto a veciña praia do Monte Lourido[18] onde o día seguinte apareceron os seus corpos.

Xa anoitecido era o momento máis temido polos detidos –e mesmo polos que aínda non o foran e estaban na súa casa temerosos de que por ter sido considerados "roxos" puidesen ter problemas

coas autoridades, xa que, aínda que non era moi habitual na bisbarra de Vigo, algunha vez tíñanse cobrado as "pezas" nas propias casas, de onde eran sacados co pretexto de que os levaban para ser interrogados, cando na realidade ían directamente á morte– ; era ese o momento no que aparecían no cárcere os encargados de levar a cabo os "paseos". Moitas veces eran estes homes da Falanxe ou das J.A.P. (aínda se recordan hoxe en día os nomes dalgúns destes verdugos como : Guillermo Oya, Joaquín Yánez, Enrique Rodríguez Cantero, Julio Vieira, un tal Erasmo de Bouzas, Feliciano Maceiras, Fernando Mariño e outros moitos) pero tampouco era estraño que o papel de executor correspondéralle a membros da Garda Civil que coa súa presencia oficializaban formalmente as matanzas, sendo un dos gardas que en diversas ocasións participou como executor o comandante accidental da Benemérita en Vigo o tenente Francisco González Rodríguez, máis coñecido polo seu alcume de "O Rabioso".

Segundo lembran moitas testimuñas este garda civil soía chegar ó Frontón (de onde eran "sacados" principalmente os detidos para o seu "paseo") provisto dunha lista na man; mandando poñer diante del a tódolos presos, comezaba lenta e ceremoniosamente a lectura dos nomes que nela aparecían, recreándose de cando en vez nos rostros demudados dos que tiñan escoitado o seu nome. Ás veces, facendo gala dun brutal sentido do humor, achegábase xunto a algún dos presos e unha vez escoitado o nome do infeliz púñase a ler a lista de novo con moita parsimonia para comprobar se estaba incluido nela; logo, esbozando un cínico sorriso, decíalle a este que era un home con sorte que nesa ocasión non aparecía o seu nome pero que non se confiara que logo aparecería.

Os recordos dos presos falan de que os verdugos sempre viñan cunha lista confeccionada na man, logo, non escollían alí ós candidatos ó paredón ó chou. Según parece nestas listas simplemente mencionábase o nome de diversas persoas que tiñan que ser entregadas polos responsables do presidio á forza armada que portaba a mesma. Normalmente estas listas eran documentos oficiais lexítimos e sempre ían asinados por responsables políticos ou militares con autoridade recoñecida; sabemos que nos primeiros meses da guerra, e gracias ás listas de presos que conseguimos atopar, ían asinadas persoalmente polo Inspector Provincial de Institucións Penitenciarias Fernando Lago Búa. A pesar de que a orde indicaba só o traslado de presos a outras instalacións penitenciarias todo o mundo sabía o que se quería dicir estar incluido nunha delas. Era unha auténtica sentencia de morte extraxudicial.

Un asunto non plenamente aclarado é o de cómo se seleccionaban ós presos que tiñan que ser executados en cada ocasión; non están clarificados cales eran os criterios establecidos que provo-

caban aparecer nuha delas; ¿era esto froito do azar ó seren escollidos ó chou, ou tal vez a súa inclusión era froito dunha concienzuda selección na que o perfil dos presos era profundamente investigada para calibrar a súa posible peligrosidade ou, pola contra, era simplemente consecuencia da vinganza persoal dun falanxista que quería axustar as contas de antigos conflictos agora que se sentía arropado pola razón da forza?. E ademais, ¿quen era o encargado de confeccionar as listas arrogándose o dereito sobre a vida ou a morte dos seus semellantes?. Son estas preguntas de difícil resposta aínda que, neste sentido, podemos dicir que se teñen sinalado testemuñas que falaban da existencia dunha especie de "tribunais paralelos" que actuaban de xeito alleo ó dos da Xustiza Militar; e que eran eles os que se encargaban de confeccionar as listas daquelas persoas que se decidira, pola súa presunta peligrosidade social, eliminar de xeito rápido, debido a que a falta de probas inculpatorias dificultaba a presentación dunha acusación firme que permitira, nun xuízo, a súa condena a morte. Mesmo hai quen lembra que un destes tribunais estaría funcionando no antigo colexio dos Xesuítas de Teis, e que estaría composto por varios civís, contando coa colaboración inestimable dun xesuita que lles axudaba na recolleita de informes así como nas deliberacións que estes levaban a cabo. Este rumor da posible existencia deses "tribunais paralelos" parece ser confirmada tamén por algúns documentos incluidos nunha causa xudicial levada a cabo contra uns funcionarios de prisións, nos que se fala da existencia destes tribunais que eran os que decidían quen debería aparecer nestas listas para ser incluido nas "sacas" nocturnas de presos, sinalándose que nese organismo o funcionario detido, Fernando Lago Búa, exInspector Provincial de Prisións, debía de ter un papel importante[19].

As listas confeccionadas por estes individuos non serían con todo listas pechadas, xa que mediante pagos poderíase, nalgúns casos, deixar de estar incluidos nelas (polo menos esa era a técnica indicada polo citado funcionario como método para conseguir cartos) e ademais, nas poucas listas de saca de presos que conservamos, atopamos como posteriormente a súa confección aparecen nomes tachados ou aparecen inscritos á marxe e a man algúns novos sen que poidamos coñecer as motivacións deses cambios de última hora[20]. Se analizamos en detalle as circuntancias personais dos "paseados" pode constatarse de que non tiñan que ser escollidos ó chou, xa que moitas veces había entre eles algúns tipos de relacións; unhas veces as relacións documentadas podían ser de tipo familiar (como exemplo indicar que o día 5 de octubro de 1936 entre os oito cadáveres que apareceron ciscados preto de "As Gándaras de Budiño" había tres que eran da mesma familia: dous

primos, José Otero Montes e Emilio Rodríguez Portela, e o terceiro o seu tío Angel Soto Rodríguez; ou que o 17 de marzo do ano 1937 a forza armada, trala localización no barrio da Bouciña dunha cova onde se ocultaban "fuxidos" decidiu eliminar a cáseque toda a familia que vivía nas dúas casas de onde saía o túnel, así deixará tirados á porta do cemiterio de Puxeiros os corpos de Alfredo Fernández Gonzáles, Alfonso Fernández Posada, Matilde González Rodríguez, Manuela Posada González e Paulino Posada González, todos eles familia, rematando a fazaña o día nove do mes seguinte matando a un dos que lle faltaba: Paulino Posada González). Outras veces a relación entre os mortos era de proximidade xeográfica, non sendo extraño que moitas veces foran nun mesmo lote de "paseados" xente da veciñanza (aínda que non sempre é doado averigualo por non constar detalles precisos do domicilio podemos poñer exemplos como que, dos 15 mortos aparecidos na praia de Alcabre o día de noiteboa do ano 1936 deles 9 eran da zona de Lavadores; ou que os tres que apareceron no cemiterio de Bembrive o 15 de xaneiro do 37 eran de Pardavila-Lavadores). Pero, sobre todo, o que si se pode observar con claridade é a relación profesional entre moitos deles. A relación existente entre grupos de "paseados" e a súa actividade profesional xa foi constatada no seu momento polos contemporáneos ós sucesos, entendendo que esa relación non era casual, senón resultado dunha refinada técnica para castigar así a aqueles colectivos que foran máis críticos e combativos e que non tiveran aceptado ó golpe de Estado : *...os asasinatos de traballadores foron decretados friamente para escarmentar ós que aínda andaban reacios a someterse e así deuse o caso de que nos primeiros tempos os asasinatos dos presos que se sacaban de madrugada das cadeas "para dar un paseo", se fixeron ordenada e sistemáticamente por gremios. Matábanos de cinco en cinco e cada grupo estaba formado por individuos dun mesmo oficio...*"[21]. Esta afirmación a podemos comprobar fácilmente en moitos casos; valga como por exemplo o de que dos mortos aparecidos en varios lugares o día 23 de decembro do 36 9 eran tranviarios, e o día seguinte eran 8 tranviarios máis os aparecidos mortos, pasando de varias ducias se contamos ós dos tranviarios aparecidos mortos tanto nos meses previos como nos seguintes; algo parecido pode observarse na concentración de albaneis, mariñeiros ou obreiros do metal en sacas semellantes.

Trala lectura e identificación dos presos designados estos eran encadeados e introducidos nun vehículo (ou varios xa que nalgunhas ocasións o número era tan grande que debían de empregarse varios, acompañados sempre das forzas de protección necesarias) e levados cara ós lugares que xa tiñan sido escollidos previa-

mente polos seus executores. Unhas veces o recorrido que lles esperaba era curto; outras moito máis longo, parecendo cáseque eterno xa que os minutos alongábanse extraordinariamente no maxín dos condenados; cando chegaban ó lugar axeitado eran obrigados a baixar e á luz dos faros dos vehículos eran asasinados; unhas veces postos en ringleira íaselles dando un tiro na caluga, outras en cambio postos contra un muro eran acribillados polos impactos das armas conxuntas dos asasinos imitando semellar un piquete de execución.

A oscuridade e o feito de buscar sitios alonxados para cometeren tales tropelías foi ás veces utilizado polos detidos para tentar a fuxida; un dos casos dos que temos referencia foi o dun panadeiro de Cabral chamado Higinio, que foi levado xunto con outros a seren asasinado nunha cuneta próxima ó cemiterio de Puxeiros; cando o ían sacar do automóbil deu un empellón ós que o axudaban a baixar, botando a correr e perdéndose na escuridade da noite conseguindo salvarse dese xeito, pero non lles aconteceu o mesmo ós presos os que con el ían no vehículo. Tamén se coñece o caso dun mozo de Lavadores o que colleron preto da casa da súa nai, decidindo os captores asasinalo alí mesmo diante da súa nai; el, con choros e súplicas, conseguiu convencelos para que o levaran algo máis lonxe, nun lugar apartado xunto un maizal; cando chegaron alí e mandaronlle dar uns pasos adiante, o rapaz tirouse contra o millo e botou a correr entre as canas, conseguindo fuxir entre as tebras da noite, mentras escoitaba as súas costas os disparos dos falanxistas.[22]

Os asasinos tampouco se tomaban grandes coidados á hora de matar, xa que moitas veces nen tan siquera esperaban a comprobar se necesitaba ou non o condenado o tiro de gracia. Son varias as testemuñas recollidas que afondan nesta terrible cuestión; de feito contábanme fai pouco os empregados do cemiterio de Pereiró que o antigo enterrador, contemporáneo cos feitos narrados, lembraba ós seus compañeiros máis novos, como cando tiña que levar na carretilla ós corpos deixados xunto as portas do cemiterio algúns aínda mantiñan os últimos hálitos de vida. Tamén un caso dramático foi o acontecido co veciño de Cabral Amante Caride Rodríguez, que foi sacado da cadea e levado a dar o "paseo" na noite do día 14 de setembro de 1936 xunto co seu veciño Cándido Veiga Rodrígez e un de Mondaríz chamado Emilio Táboas; a súa viaxe rematou no alto de Monteferro en Panxón e acribillado a tiros ; a impericia, a presa ou o que fora fixo que deixaran a Amante Caride aínda con vida, e cando estes marcharon foi arrastrándose monte abaixo, nunha lenta agonía, ata ser recollido por uns veciños da zona que o levaron ata o pequeno hospital de Baiona, onde morreu ás poucas horas.

Da "saca" de presos de cada noite os seus familiares non se enteraban ata o día seguinte; por regla xeral a nova que recibían cando estes lle viñan a traer a comida e algo de roupa era que durante a noite fora "trasladado" a outro centro penitenciario, ou mesmo que non se preocuparan que xa fora liberado no día anterior. Esta nova arrepiante por temida facía esperar sempre o peor; ás veces algún carceleiro "compasivo" evitáballes ós familiares o trance de ter que andar na percura de novas sobre onde tiñan aparecido mortos –para certificar se era ou non o seu deudo–, mandándolles directamente ó lugar onde tiña sido asasinado. Enterados do lugar onde foran abandonados só lles quedaba ir a recoñecelos, chorar xunto a eles e..., pouco máis, xa que os cadáveres, unha vez recoñecidos e levantada a acta pola autoridade xudicial do lugar, eran levados ás zonas públicas dos cemiterios máis próximos sendo enterrados, as veces, todos xuntos nunha mesma fosa; as máis das veces sen a protección dunha caixa de madeira porque a presa non permitira conseguilas a tempo.

Aínda que na maior parte das veces a dor pola morte destes homes e mulleres era unha dor que tiña que quedar oculta na alma dos seus familiares e non trascendía moito cara afora, houbo un caso que presentou caracteres completamente distintos e que cobrou tan grande sona a nivel local que obrigou ás autoridades militares a tomar cartas no asunto. O feito aconteceu na madrugada do día 15 de setembro de 1936; esta vez o grupo de asasinos non foi en busca de anónimos xornaleiros, tranviarios ou labradores; esta vez o grupo, de falanxistas parece ser, levaba unha petición de entrega para recoller a sete destacadas personalidades da vida política e social da cidade, xente coñecida que tiña, incluso, nalgúns casos boa relación con persoas que encarnaban o novo réxime (ían na lista os famosos médicos Adolfo Morgade Pazos e Eugenio Arbones Castellanzuelo, o oficial de Telégrafos Luis Bibatúa Zubeldía, o propietario Segundo Echegaray García, o líder sindical Marcial Araujo Conde, o industrial Inocencio Taboada e o oficial de prisións Abrahan Muñoz Arconada). O pretexto aducido para ser sacados, pouco máis tarde da medianoite, era o seu traslado a Tui para que foran alí levadas unhas dilixencias xudiciais. Os corpos dos infortunados apareceron tirados na cuneta da estrada Vigo-Madrid moi cerca do cemiterio de Puxeiros, sendo descubertos polos campesinos que, de mañanciña, acudían por ela ós mercados de Vigo. Coñecida a nova pronto se extendeu por todo Vigo porque a notoriedade dos mortos era moita. Os rumores que circularon sobre este asasinato múltiple a sangue fría foron tales e impactaron tanto na sociedade viguesa que a autoridade militar tivo que tomar cartas no asunto e, para gardar as apariencias e

tentar acalar os comentarios, sacou unha nota dirixida ó xuíz instructor que xa comezara a iniciar proceso formal contra algúns dos agora asasinados; esa nota non ten perda pola fraudulenta secuenciación dos feitos que narra:

En virtud de la orden del señor inspector provincial de prisiones por el que suscribe y fuerza de esta cabecera fueron retirados de la cárcel de esta ciudad para ser trasladados a la de Tuy los presos Luis Bilbatúa, Adolfo Morgade (procesados), Segundo Echegaray, Abraham Muñoz, Inocencio Taboada, Eugenio Arbones y Marcial Araujo Conde y al llegar al término de Lavadores, sobre las veinticuatro horas de ayer, desde una curva de la carretera se nos hizo una descarga de la cual los dos detenidos mencionados al principio resultaron muertos; seguidamente dispuse que la fuerza se preparase a la defensiva por temer intentasen libertar a los conducidos, generalizándose nutrido tiroteo entre la fuerza y los agresores pero al ver que los restantes conducidos emprendían veloz carrera, sin precisar si lo hacían por miedo a ser muertos, como los primeros, o lo hacían para evadirse aprovechando las circunstancias de que la fuerza repelía la agresión, se les dio el alto y como lejos de obedecer continuaba aquella, ordené hicieran fuego sobre ellos siendo muertos los cinco restantes por la misma. Se dio una batida por aquellos alrededores sin resultado favorable pues los agresores, sin duda, creyeron se habían fugado los detenidos y desaparecieron amparados en la oscuridad de la noche. De lo ocurrido se dio cuenta a las autoridades de esta ciudad que se presentaron en el lugar del suceso procediendo a levantar los cadáveres de los conducidos que trasladaron al depósito del cementerio de esta ciudad. De la agresión solamente hubo que lamentar que el garda segundo José Sáenz Castro que fue alcanzado de rasponazo por un proyectil que le interesó la piel del antebrazo, cara exterior derecho, según manifestó el médico que le asistió, sin importancia ninguna. Lo que tengo el honor de participar a V.S. para su conocimiento...[23]

Durante os tres anos de guerra, de xeito cada vez máis espaciado, continuaron tinguíndose de sangue as cunetas das estradas e as tapias dos cemiterios, nin tan siquera o fin da guerra eliminou definitivamente a sangría; o único que provocou o remate da guerra foi que a carta branca que tiñan as bandas de falanxista fora revocada e que, a partir de agora, as únicas execucións serán as que leven a cabo as autoridades militares que aínda seguirán practicando, por algúns anos máis, esta dinámica criminal. A todos estes mortos haberá que sumar, aínda, os provocados pola resistencia nos montes dos últimos defensores da República, os "fuxidos" ou "maquis" que en loita desigual seguiron enfrentándose ás forzas policiais e dando golpes de man de carácter político e social. Moitos

deles morrerán en enfrentamento coas forzas da "orde pública", cando non tras rendirse e deixar as armas, ó serlle aplicada a "lei de fugas"; outros caerán prisioneiros e serán logo fusilados, mentras que dos poucos que restaban apenas se soubo nada máis pois a súa pegada irase perdéndo entre as brétemas do tempo.

Fai anos, de rapaz, indo co meu pai ó cemiterio de Puxeiros, este mostroume nun esquinal da vella tapia exterior da fachada principal unha serie de desconchóns apenas cubertos dunha delgada capa de musgo e informoume que eran o resultado dos impactos das balas que probaban que alí mesmo foran asasinados, facía xa moitos anos, uns homes acusados do horrible crime de seren "roxos" (concepto que daquela para min non tiña un significado moi claro). Fai un par de anos voltei a ese cemiterio a consultar os Rexistros de Inhumacións que alí se conservan e achegueime ó mesmo lugar do muro e xa non conseguín atopar ninguna pegada daqueles impactos; unha boa capa de encalado e varias mans de pintura ocre dadas con esmero por una cuadrilla de operarios municipais, coa intención de adecentar o exterior do recinto funerario, ocultaron para sempre os vestixios das matanzas que alí foron levadas. Do mesmo xeito que apenas queda hoxe en día recordo de todos aqueles mortos, dos seus nomes, dos seus rostros, así tamén os lugares onde se levou a cabo o seu dramático pasamento vanse esvaéndo da memoria colectiva ó tempo que o crecemento continuado das cidades vai transformando, cando non facendo desaparecer baixo capas de formigón e alquitrán, a súa orixinal fisonomía. Este cambio chega a ser tan radical que cando contemplamos hoxe en día eses lugares (Alto da Encarnación, Praia de Alcabre, curva das Concheiras,...) enos imposible imaxinar que naqueles tempos eses lugares foron mudas testemuñas dos increíbles actos de barbarie e crueldade levados a cabo por unha pandilla de energúmenos –que se dicían defensores da Patria e das virtudes cristianas– e de que foron o lugar onde se perderon para sempre, non só as vidas daqueles pobres infelices, senón tamén as esperanzas e ilusións de varias xeneracións de galegos que viron como se enterraba neste país por catro décadas o espíritu da liberdade.

Notas

[1]Noticia da que apenas se publicitou correndo pronto tal tupido velo que curiosamente varias semanas despois dos sucesos, en concreto o día 2 de agosto, aparece unha necrolóxica dun destes mortos, Manuel Gómez Verdes, no que se ocultan completamente as circunstancias da súa morte xa que dí así: "Días pasados, la fatalidad trajo el luto a un respetado hogar vigués, arrebatando al cariño de los suyos imprevistamente a nuestro querido convecino, el ayudante de Caja del Banco de

España en nuestra ciudad, don Manuel Gómez Verdes...” en *El Pueblo Gallego* do día 2 de agosto de 1936, páxina 2.

[2]Prada Rodríguez, J. “As modalidades represivas no primeiro franquismo. Unha proposta de sistematización” Revista MINIUS VI páxs. 104-108, Sada 1997.

[3]Ese é o nome, e non Manuel del Río Pampín que é como se recolle nalgunha obra por exemplo en Fernández Santander, C. “Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)” Edicións do Castro Tomo I, páxina 325, Sada 2000.

[4]Sentencia da Causa 224/36 contra Manuel del Río Vázquez , Arquivo Intermedio Militar do Noroeste, Cuartel do Baluarte, Ferrol.

[5]Algún autor sitúa de xeito erróneo o lugar de execución do castelo de San Sebastián dándolle, ademais, a data do 5 de agosto, por exemplo Giráldez Lomba, A. e Vázquez López, M. J. “Apuntes para unha historia oral da Guerra Civil en Vigo: despois do alzamento” Revista de Estudios Provinciais PONTEVEDRA nº 8-9 páxina 102, Pontevedra 1992.

[6]Segundo informaba nunha escueta noticia periodística ó día seguinte no que se informaba do cumplimento da sentencia “...se negó a recibir los auxilios de la Religión y fue acompañado por los familiares y defensor alférez de complemento José Queizán Hermida. En sus últimos momentos, la familia pidió y obtuvo la entrega del cadáver...” en *El Pueblo Gallego* do día 7 de agosto de 1936 na súa páxina 2.

[7]Anónimo “O que fixeron en Galicia; 1936” en O FARDEL DA MEMORIA Edición de Carlos Pereira Martínez páxina 30, Vigo 1998.

[8]Anónimo “Op. Cit.” páxina 33.

[9]Abad Gallego, X. C. “Morir en Lavadores (1936-1939)” en GLAUCOPIS nº 6 Boletín do Instituto de Estudios Vigueses páxina 131, Vigo 2000.

[10]Causa nº 761/36 contra varios veciños de Mondariz polo delito de “Rebelión Militar”, Arquivo Intermedio Militar do Noroeste, Cuartel do Baluarte, Ferrol.

[11]Anónimo “Op. Cit.” páxina 68.

[12]San José, D. “De cárcere en cárcere” Edicións do Castro páxinas 194 e seguintes, Sada 1988.

[13]En expedientes correspondentes ó ano 1936 conservados no Arquivo Documental do Centro Penitenciario de A Lama.

[14]Abad Gallego, X. C. “La isla de los muertos (Vida y muerte en la colonia penitenciaria de San Simón)” GALUCOPIS nº 7 Boletín del Instituto de Estudios Vigueses páxinas 141-142, Vigo 2001.

[15]Ficha incluida na Causa 81/39 instruida contra Luis Quintas Figueroa e outros polos delitos de Asalto a mano armada e Rebelión Militar, Arquivo Intermedio da Rexión Militar do Noroeste, Cuartel do Baluarte - Ferrol.

[16]Anónimo “Op. Cit” páxina 39.

[17]Caeiro, A., González, J.A e Saá. C.L. de "Aillados; a memoria dos presos de 1936 na illa de San Simón" Editorial Ir Indo páxina 16, Vigo 1995.

[18]González, J. A. "Nigrán; Memoria dunha guerra 1936-1939" Edicións do Cumio páxina 56, Vigo 1998.

[19]Causa 1219/36 insturida contra Fernando Lago Bua , Francisco Bustelo Bustelo e Cándido Barros Martínez, Arquivo Intermedio da Rexión Militar do Noroeste, Cuartel do Baluarte - Ferrol.

[20]Abad Gallego, X. C. "Una semblanza del teniente de la Guardia Civil Francisco González "El Rabioso" GLAUCOPIS nº 8 Boletín del Instituto de Estudios Vigueses páxina 71 e seguintes, Vigo 2002.

[21]Anónimo "Op. cit." páxina 38.

[22]Anónimo "Op. cit." páxina 41.

[23]Informe dirixido ó xuíz instructor Luis de Vicente Sasiaín polo Comandante militar de Vigo Felipe Sánchez en Abad Gallego, X. C. "Una semblanza del Teniente de la Guardia Civil Francisco González "El Rabioso", páxina 64, Vigo 2002.